

ФОНД ЦІЛЬОВОГО КАПІТАЛУ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА БЮДЖЕТНОГО ФІНАНСУВАННЯ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Козарезенко Л.В.

Предметом роботи є економічні відносини, що виникають у процесі формування та функціонування фондів цільового капіталу. Метою роботи є виявлення можливостей, переваг та недоліків застосування фондів цільового капіталу в українській господарській практиці. Методологія проведення роботи. В процесі дослідження становлення фондів цільового капіталу використано історичний метод, а можливостей використання фондів цільового капіталу в українській практиці - логічного та порівняльного аналізу. Результати роботи. Обґрунтовано доцільність застосування фондів цільового капіталу в якості альтернативи бюджетного фінансування розвитку людського потенціалу. Виявлено переваги та недоліки застосування фондів цільового капіталу в контексті політики розвитку людського потенціалу в Україні. Галузь застосування результатів. Формування основних напрямів державної політики у сфері фінансування розвитку людського потенціалу. Висновки. Фонди цільового капіталу мають важливе значення у розвитку соціальної сфери, адже це є підґрунтям для її довгострокового планування та розвитку. Для некомерційних організацій, як мінімум, переваг дві. По-перше, стабільність фінансування. По-друге, стабільність з точки зору залучення співробітників. Це і гарантії фінансування, і стабільного функціонування.

Ключові слова. Фонд цільового капіталу, ендаумент, філантропія, благодійництво, цільовий капітал, фінансування, соціальна сфера, сфера охорони здоров'я, сфера освітніх послуг.

ФОНД ЦЕЛЕВОГО КАПИТАЛА КАК АЛЬТЕРНАТИВА БЮДЖЕТНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

Козарезенко Л.В.

Предметом работы являются экономические отношения, возникающие в процессе формирования и функционирования фондов целевого капитала. Целью работы является выявление возможностей, достоинств и недостатков применения фондов целевого капитала в украинской хозяйственной практике. Методология проведения работы. В процессе исследования становления фондов целевого капитала использованы исторический метод, а возможностей использования фондов целевого капитала в украинской практике - логического и сравнительного анализа. Результаты работы. Обоснована целесообразность применения фондов целевого капитала в качестве альтернативы бюджетного финансирования развития человеческого потенциала. Выявлены преимущества и недостатки применения фондов целевого капитала в контексте политики развития человеческого потенциала в Украине. Область применения результатов. Формирование основных направлений государственной политики в сфере финансирования развития человеческого потенциала. Выводы. Фонды целевого капитала имеют важное значение в развитии социальной сферы, ведь они являются основой для ее долгосрочного планирования и развития. Для некоммерческих организаций, как минимум, преимуществ два. Во-первых,

стабільність фінансування. Во-вторых, стабільність с точки зору привлечення співробітників. Це і гарантії фінансування, і стабільного функціонування.

Ключевые слова. Фонд цільового капіталу, ендаумент, філантропія, благодійність, цільовий капітал, фінансування, соціальна сфера, сфера охорони здоров'я, сфера освітніх послуг.

ENDOWMENT FUND AS AN ALTERNATIVE BUDGET FINANCING HUMAN DEVELOPMENT

Kozarezenko L.V.

Subject of work is economic relation emerging in the process of forming and operating funds of special-purpose capital. Aim of work is determination of possibilities, advantages and drawbacks of integrating the funds of special-purpose capital into the Ukrainian economic practices. Methodology of work.

Historical method was used for researching the process of establishing the funds of special-purpose capital and method of logical and comparative analysis was used for determining the possibilities of integrating funds of special-purpose capital into the Ukrainian practices. Results of work.

The work substantiated the expediency of applying the funds of special-purpose capital as an alternative to budget financing of human potential development, revealed the advantages and drawbacks of applying funds of special-purpose capital within the context of policy of human potential development in Ukraine. Branch of result application. Formation of the main directions of the state policy in the sphere of financing human potential development. Conclusions. Funds of special-purpose capital are significant for the development of the social sphere constituting the basis for its long-term planning and development. There are minimum two advantages for the non-commercial organizations. The first advantage is stability of financing. The second advantage is stability in the engagement of employees. Other advantages include guarantees of financing and stable functioning.

Key words. Fund of special-purpose capital, endowment, philanthropy, charity, special-purpose capital, financing, social sphere, sphere of health protection, sphere of educational services.

Постановка проблеми. У щорічному посланні Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році» [7] першочергового значення у процесі реформування національної економіки надається реформі системи соціального забезпечення й соціального захисту українських громадян. В контексті процесу реформування основними його принципами мають стати гарантії надання адекватної державної допомоги тим, хто цього дійсно потребує, раціональні соціальні видатки й висока якість соціальних послуг, що надаються громадянам з боку держави.

Дотримання цих принципів у соціальній політиці держави при реалізації реформ у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, культурі, дозволить Україні наблизитися до створення моделі сучасної соціальної ринкової економіки. Її перевагами є високий рівень соціальних стандартів, ефективний захист прав працівників, розвинена система соціального захисту, всебічний розвиток соціокультурної сфери країни в цілому.

Реформуванню соціальної сфери України відведено також чи не найважливішу роль у Програмі економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [4], особливо це стосується підвищення стандартів життя. Увага у Програмі загострена на таких складових як

реформа медичного обслуговування, реформа системи пенсійного страхування, реформа системи освіти. В цілому, спільним моментом у процесі підвищення стандартів життя є пошук додаткових джерел фінансування соціальної сфери та направлення їх разом із коштами державного бюджету на її розвиток.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Фонд цільового капіталу як альтернатива бюджетного фінансування розвитку людського потенціалу є предметом досліджень багатьох зарубіжних вчених. Особливо актуальним питання доцільності створення фондів цільового капіталу є для російських вчених, де, наразі, відбувається процес становлення цього інституту. В Україні фонди цільового капіталу є предметом досліджень не багатьох науковців. Це пов'язано з тим, що соціальна сфера країни продовжує бути об'єктом фінансування з державного бюджету, а пошук альтернативних джерел фінансування такого гострого значення ще не набув. Отже авторське дослідження присвячене розгляду можливостей використання фондів цільового капіталу в якості альтернативи бюджетного фінансування розвитку людського потенціалу.

Постановка завдання. Серед ряду рекомендацій по реформуванню соціальної сфери увагу привертає пропозиція по створенню в Україні фондів цільового капіталу або ендаументів, як альтернативи бюджетного фінансування соціальної сфери країни. Отже **метою статті** є розгляд можливості та доцільності застосування ендаументів в Україні, як альтернативи бюджетного фінансування розвитку людського потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Ендаумент (англ. «endowment»), або фонд цільового капіталу - це сформовані за рахунок пожертвувань та (або) благодійних внесків фонди фінансових ресурсів, доходи від інвестування яких використовуються для фінансування некомерційних організацій, а саме освіти, медицини, культури, політики, екології та інших сфер діяльності.

Історія функціонування ендаументів має майже 500-річну історію. Як свідчать першоджерела, вперше аналог сучасних ендаументів з'явився в XVI столітті у Великобританії, коли М.Буфорт внесла пожертвування на створення кафедр богослов'я в університетах міст Оксфорд і Кембридж. У США у створенні ендаументів лідером став Гарвардський університет, коли в 1649 році чотири випускники заповідали цьому вищому навчальному закладу ділянку землі. Сьогодні на цій території знаходиться університетська бібліотека.

Найбільш відомий ендаумент - Нобелівський - створений в кінці XIX століття. Відповідно до заповіту А.Нобеля кошти, виручені від продажу його власності, повинні бути вкладені в надійні цінні папери, а премії вченим мали вручатися за рахунок відсотків від прибутку. На момент смерті А.Нобеля його капітал оцінювався в сучасних цінах приблизно в 212 млн. дол. США. Сьогодні активи Нобелівського фонду перевищують 500 млн. дол. США. Цього цілком достатньо, щоб щорічно видавати кожному лауреату Нобелівської премії не менше 1 млн. дол. США.

У Росії аналоги сучасних ендаументів існували з 1770 року у формі «вічного капіталу» - банківського вкладу, відсотками по якому покривалися поточні витрати на благодійні проекти.

Традиційно поширення фонди цільового капіталу отримали в тих країнах, де історично відсутня державна підтримка освіти, науки і культури, а національні традиції заохочують приватну благодійність. Наприклад, за допомогою ендаументів університети США, Великобританії, Японії, Австралії та інших країн світу мають можливість фінансувати прикладні дослідження, матеріально заохочувати професорсько-викладацький склад до якісної та продуктивної праці, надавати гранти талановитим студентам, запроваджувати університетські стипендії та інше. У США організатори ендаументів впливають на вибір викладачів (є, навіть, спеціальний

термін «endowed professors» - викладачі, запрошені на вимогу жертводавців), або студентів (їм ендаументи призначають спеціальні стипендії).

Університети та коледжі, особливо США та Великої Британії, володіють найбільшими ендаументами в світі (див. табл. 1).

Таблиця 1

Обсяги ендаументів деяких університетів США та Великобританії

Назва університету	Обсяг ендаументів у 2009 році, дол. США	Обсяг ендаументів у 2010 році, дол. США	Темп приросту, %
Гарвардський університет	27,56	28,14	-5,4
Єльський університет	16,33	16,65	2,0
Прінстонський університет	12,61	14,4	14,1
Техаський університет	12,16	14,05	15,5
Стенфордський університет	12,62	13,85	9,8
Массачусетський технологічний університет	7,88	8,32	5,5
Мічиганський університет	6,00	6,56	9,4
Колумбійський університет	5,89	6,52	10,6

*Джерело: [3].

На сьогодні у таких фондах накопичені значні кошти. Гарвардський університет має в своєму розпорядженні цільовий капітал майже в 30 млрд. дол. США. Його ендаумент складається з більше ніж 10,8 тис. окремих фондів. У 2010 фінансовому році за їх рахунок було профінансовано майже третину операційного бюджету університету - понад 1,1 млрд. дол. США.

Ендаумент Єльського університету на кінець 2010 фінансового року оцінювався в майже 17 млрд. дол. США. Бюджет закладу, що перевищує 2,07 млрд. дол. США, також на третину (684 млн. дол. США) був профінансований за рахунок прибуткових надходжень ендаументу. Ендаументи Прінстонського і Стенфордського університетів забезпечують до 500 млн. дол. США щорічного фінансування цих університетів.

Розміри статутного капіталу ендаументів інших університетів є значно меншими. Так, університетські фонди у Великобританії акумулювали всього близько 5 млрд. дол. США, при цьому майже 4 млрд. дол. США припадає в першу чергу на Оксфордський і Кембриджський університети [8].

В середньому, довгострокова середньорічна дохідність інвестицій ендаументів складає близько 7-12% річних, розмір виплат на основні цілі діяльності фонду - близько 5% (від суми його активів), приблизно половина доходів реінвестується. Частина реінвестованих доходів поглинається інфляцією, що при ефективному управлінні цільовим капіталом забезпечує річний приріст активів в межах 4-5% в реальному виразі. В цілому ж, кошти ендаументів приносять західним ВНЗ до 40-50% річного доходу, виступаючи найважливішим джерелом фінансування поточних потреб університетів.

В США висловлюються що «ендаументленд - це країна в країні, система, котра не підконтрольна владі, насамперед через свою повну фінансову самостійність» [9].

Активного поширення ендаументи набули і в сучасній Росії. Прикладом успішного функціонування ендаументів (не враховуючи закладів освіти) є їх застосування у музейній справі, наприклад Петергофі та Ермітажі.

Можливість використання такого інструменту благодійності відкрилася з прийняттям наприкінці 2006 року Закону № 275-ФЗ «Про порядок формування і

використання цільового капіталу некомерційних організацій»[6]. Спільно з цим Законом були прийняті поправки до Податкового кодексу, що звільняють дохід від капіталу фондів від податку на прибуток. Уряд Російської Федерації в даний час розглядає також можливість надання податкових пільг також і жертводавцям таких фондів. На сьогодні в Росії працюють близько 30 ендаументів.

Одним з перших в Російській Федерації сучасних ендаументів є «Фонд розвитку Вищої школи менеджменту Санкт-Петербурзького державного університету» (ВШМ СПбДУ)», який існує з грудня 2007 року. Крім того, з початку 2011 року за участю Санкт-Петербурзької керуючої компанії «БФА», що керує ендаументом ВШМ СПбДУ був сформований «Фонд підтримки і розвитку Санкт-Петербурзького державного університету економіки і фінансів» і в даний момент знаходиться під її управлінням.

В Україні ендаументи є інструментами фінансування, насамперед, благодійних фондів, як от, «Україна для дітей». На жаль, застосування в освіті, музейній справі, охороні здоров'я, соціальній сфері такого поширення як на заході чи Росії ендаументи не знайшли. Наприклад, лише з жовтня 2011 року за ініціативою дирекції Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка розпочався процес формування ендаументу (Фонду розвитку Інституту) до створення якого запрошують, в першу чергу, випускників університету.

Ендаумент наповнюється переважно за рахунок благодійних пожертвувань. В ролі потенційних інвесторів ендаументів можуть виступати, наприклад, випускники навчальних закладів, батьки студентів, студенти, великі компанії, благодійні організації, меценати.

Вельми цікавий досвід Принстонського університету, в якому щорічно пожертвування в ендаумент вносять 55-60% (!) випускників. Даний фонд лідирує в світі по відношенню розміру цільового капіталу до числа студентів - даний показник становить понад 2 млн. дол. США.

Варто відзначити, що США є в цілому світовим лідером у сфері благодійництва та фандрейзингу (з англійської «fund» - кошти, фінансування, «raise» - підняти, добувати, збирати) - це пошук ресурсів (людей, устаткування, інформації, часу, грошей та ін.) для реалізації проектів та/або підтримки існування організації. Благодійністю займається 50% дорослого населення країни - близько 100 мільйонів чоловік. За рік американська сім'я витрачає на благодійність в середньому 1623 дол. США. У 2008 році в США пожертви на благодійність склали 2,2% ВВП, в тому числі 15% цієї суми отримали освітні установи.

На другому місці в світі знаходиться Великобританія, у якій на благодійні цілі витрачається 0,7% ВВП, хоча ця країна значно відстає від США і за абсолютними показниками, і за рівнем організації роботи благодійних організацій, оскільки активно розвивати управління фандрейзингом англійці почали тільки кілька десятиліть тому, тоді як у США ще в 1891 році Дж.Рокфеллер надіслав своїх співробітників для управління коштами, що направлялися ним на благодійність. Країни континентальної Європи значно відстають у сфері організації фандрейзингу не тільки від США, але і від Великобританії. В останні роки досить активно роботу в даній сфері почав вести Китай.

Різні країни світу не прагнуть винаходити свою модель фандрейзингу, тому що американська модель довела свою ефективність і еволюціонувала протягом сторіч, і фактично розвиваються по стратегії «наздоганяючого розвитку».

Перші американські коледжі отримували значну підтримку від приватних спонсорів, імена яких увічнені в назвах коледжів, університетських бібліотек. У кінці XIX століття для залучення пожертвувань випускники провідних приватних університетів (Гарвардського і Єльського) організували асоціації випускників. Нині асоціації випускників створені при багатьох ВНЗ. Випускники не тільки самі виділяють

кошти ВНЗ, але і є лобістами інтересів своїх «AlmaMater» у законодавчих органах, у ділових колах, місцевому співтоваристві.

В американських ВНЗ є спеціальні структури, що займаються питаннями залучення приватних коштів, так звані «служби розвитку». Нерідко в університетах передбачено посаду віце-президента з розвитку. Американські університети і коледжі проводять цілеспрямовані кампанії із залученням приватних пожертвувань, які тривають іноді до 6-7 років. Кампанії детально плануються, визначають їх етапи, конкретну мету і шляхи її досягнення, з потенційними спонсорами ведуть активну роботу. У 80-і роки метою кампаній деяких приватних дослідницьких університетів визначали суму у 1 млрд. дол. США, у 90-і роки - вже 2 млрд. дол. США (Гарвардський університет) [8].

Пожертвування ВНЗ стимулюються у США податковими пільгами, сума пожертвувань - у розмірі до 50% оподаткованого сукупного прибутку - звільняється від податків. Важливим джерелом пожертвувань університетам і коледжам є приватні корпорації й фонди. Кошти корпорацій і фондів дедалі частіше спрямовуються великим ВНЗ (часто державного сектора), що, на думку деяких експертів, завдають збиток невеликим незалежним коледжам.

Між державними університетами і приватними коледжами йде конкурентна боротьба не тільки за залучення приватних фінансових коштів, але і за співробітників, які могли б ефективно провести кампанії із залучення таких коштів.

Спостерігачі вважають, що масштабні кампанії великих державних університетів із залучення коштів, нададуть не негативний, а позитивний вплив на невеликі приватні коледжі. Річ у тому, що ці кампанії приводять до створення нового «клімату добродійності», потенційні спонсори краще дізнаються про проблеми вищої освіти, загалом, підвищується розмір пожертвувань. На думку цих спостерігачів, негативний вплив відповідних кампаній великих державних університетів на невеликі ВНЗ загалом може бути вельми обмеженим, оскільки значна частина приватної фінансової підтримки кожному конкретному ВНЗ надходить від випускників саме цього ВНЗ.

Приватна фінансова допомога може бути корисна як студентам з сімей зі середніми прибутками (ці студенти дедалі частіше вимушені вдаватися до отримання кредитів на оплату свого навчання), так і студентам із сімей з низькими прибутками (державної фінансової допомоги, що отримують такі студенти, виявляється недостатньо для оплати навчання у коледжі). Приватна допомога призначена на виплату стипендій як найбільш потребуючим студентам, так і найбільш талановитим студентам, що мають найвищі досягнення в навчанні. Потрібно також враховувати, що, на відміну від інших, більш традиційних джерел фінансування вищої школи, потенціал розширення фінансової допомоги з боку приватного сектора надзвичайно великий.

Для забезпечення зростання фінансової підтримки ВНЗ з боку приватного сектора важливим є створення нового партнерства вищих навчальних закладів, корпорацій, індивідуальних спонсорів, місцевих груп, некомерційних агентств, федерального і штатних урядів.

Приватні кошти відіграють важливу роль у фінансуванні вузівських наукових досліджень ВНЗ. Наприклад, такий провідний американський університет, як Масачусетський технологічний інститут (МТІ) проводить активну політику залучення коштів приватних фірм для фінансування наукових досліджень. Протягом найближчих 5 років американська корпорація «Майкрософт» виділить МТІ 25 млн. дол. США на проведення досліджень в області використання інформаційних технологій в університетській освіті.

У США уряди багатьох штатів (Мічиган, Міннесота, Нью-Йорк, Іллінойс, Каліфорнії й ін.) стимулюють встановлення більш тісних зв'язків між державними

дослідницькими університетами і фірмами високотехнологічних галузей з метою створення на базі дослідницької діяльності університетів центрів нових технологій.

У грудні 2012 році британська організація «CharitiesAidFoundation»¹ презентувала дані щорічного світового рейтингу благодійності. Лідерами рейтингу протягом 2007-2011 років залишаються Австралія, Ірландія, США, Нова Зеландія та Канада (таблиця 2).

Таблиця 2

Компоненти Світового рейтингу благодійності та місце України в ньому в 2012 році

Країна та її місце в рейтингу	Значення рейтингу (%)	Грошові пожертви (%)	Місце в рейтингу	Волонтери (%)	Місце в рейтингу	Допомога нужденним (%)	Місце в рейтингу
Австралія (1)	60	76	2	37	12	67	10
Ірландія (2)	60	79	1	34	15	66	13
Канада (3)	58	64	10	42	7	67	10
Україна (111)	21	7	130	20	56	36	108
Албанія (144)	13	9	126	7	125	23	141
Греція (145)	13	5	141	3	145	30	124
Чорногорія (146)	13	10	115	5	135	33	141

*Джерело: [2].

Як свідчать дані таблиці 2, Україна займає передостанні позиції за всіма складовими рейтингу. Можна припустити, що така ситуація пояснюється як недовірою населення до діяльності благодійних організацій, так і, в цілому, складним матеріальним становищем населення, подоланням країною наслідків світової фінансової кризи, зниженням ділової активності в країні та темпів економічного зростання.

Нами проведений аналіз існуючої практики благодійництва в Україні для розуміння можливостей розвитку та заснування ендаументів, як альтернативних джерел фінансування соціальної сфери країни. Аналіз проведено за такими напрямками як, кількість організацій, що займаються благодійністю, законодавство, напрями благодійницької діяльності, форми надання допомоги, ставлення населення до благодійної діяльності.

Європейський центр фондаций у Брюсселі, що об'єднує близько 400 найбільших європейських фондів, уперше спробував зібрати офіційні дані країн - членів ЄС про кількість фондів, які працюють у регіоні, та про обсяг щорічних сум, які вони виділяють на реалізацію своїх програм. Результати є такими. На сьогодні в Європі зареєстровані й активно працюють понад 110 тис. благодійних фондів; в них трудиться, в середньому, від 750 тис. до 1 млн. осіб (пряме працевлаштування); щорічно фонди виділяють на свої програми близько 100 млрд. євро.

У Міністерстві юстиції України на кінець 2011 році було зареєстровано близько 12918 тис. фондів [1]. Звичайно, порівняно зі 110 тис. установ по всій Європі, вітчизняна цифра може видатися досить значною: у ЄС один фонд припадає на чотири з половиною тисячі осіб, в Україні ж - на три тисячі осіб. Але, як свідчить практика, лише мала частка всіх зареєстрованих вітчизняних фондів справді займається благодійною діяльністю. Крім того, розмитість законодавства дозволяє

¹ CharitiesAidFoundation (CAF) - провідна міжнародна благодійна організація, офіційно зареєстрована у Великобританії, яка має дев'ять офісів по всіх континентах світу, метою функціонування якої є підвищення ефективності благодійної діяльності, збільшення обсягів пожертвувань, створення сприятливих умов для розвитку філантропії, сприяння благодійним організаціям та тим, хто їх підтримує.

реєструвати під вивіскою «благодійний фонд» різні громадські організації, котрі практично не мають жодного стосунку до фондової діяльності, а саме накопичення та перерозподілу благодійних ресурсів.

На жаль, на сьогодні в Україні досить складно точно підрахувати обсяги фінансування, що виділяється на добродійність. Українська податкова звітність, на відміну від такої в європейських країнах та США - закрита інформація, її публічність не є обов'язковою вимогою. На думку багатьох експертів, благодійні суми, які найчастіше ніде не декларуються, досить великі, особливо у сфері медицини. Результати досліджень діяльності громадських організацій в Україні в 2011 році презентують наступні дані. Надходження благодійних коштів у 2011 році на рахунки благодійних організацій відбулося у розмірі 1454156,4 тис. грн. З них від підприємств та організацій сума надходжень становила 563936,4 тис. грн., від громадян України 199955,2 тис. грн., від нерезидентів - 690264,8 тис. грн. Як бачимо, найбільш вагомою часткою у загальній структурі надходжень благодійних внесків становлять кошти нерезидентів - 47,5%, наступними за обсягами надходжень є кошти підприємств та організацій - 38,8%, останніми за кількістю пожертвувань є громадяни України - 13,8%. Пояснити ситуацію, пов'язану з тим, що найбільшу частку пожертв у їх загальній структурі займають кошти нерезидентів досить просто. Насамперед вважаємо, що культура благодійництва є досить новою для України, по-друге, громадяни України ставляться, зазвичай, з недовірою до діяльності благодійних організацій, по-третє, населення України за рівнем своїх доходів зазвичай можливості приймати участь у благодійній діяльності не має, адже і так витрачає близько 60% своїх доходів на продукти харчування, що, як відомо, є однією з ознак зuboжіння суспільства.

Як показали результати, основними об'єктами фінансування вітчизняних компаній та організацій є такі сфери благодійної діяльності як соціальний захист (16%), освіта (15%) та спорт і дозвілля (13%). Найменш привабливими сферами фінансування виявилися фінансування розвитку прав людини (7%), фінансування науки, технологій та досліджень (2%). Вважаємо, що ситуація із фінансуванням науки, технологій та досліджень є неприйнятною, адже, підприємства та компанії мають розуміти важливість нових технологій та інновацій в розвитку не лише своїх компаній, а й в економічному розвитку країни, таким чином мають переглянути напрями фінансування благодійницької діяльності в бік їх збільшення в напрямі розвитку науки, інновацій, науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт.

Якщо проаналізувати в якій формі відбувається надання благодійної допомоги українськими підприємствами, то ситуація є наступною. Найбільш поширеною формою допомоги залишаються грошові кошти (76%), значно зріс порівняно з 2005 роком у 2009 році обсяг допомоги пов'язаний із волонтерською роботою працівників компаній (5% та 68%, відповідно), зросли обсяги допомоги пов'язані із наданням компаніями товарів та послуг, що не пов'язані із їх основною діяльністю (19% та 64%, відповідно), також у 2009 році порівняно із 2005 роком значно зросли обсяги допомоги, пов'язані із наданням компаніями експертної допомоги (0% та 44%, відповідно). Тобто спостерігається рух до надання благодійної допомоги у натуральному вигляді, що дозволяє уникнути нецільового витрачання коштів.

Парламенти різних країн ухвалили понад 50 законів, що ними на даний час регулюються різні аспекти діяльності благодійних фондів (від потреб, на які можуть бути витрачені благодійні кошти, й до вимог до звітності та оподаткування). Наприклад, аби відкрити благодійний фонд на Мальті, засновникам досить внести на його рахунок первинний внесок на суму 240 євро. В Австрії - 70 тис. євро. А у Франції від окремих засновників можуть вимагати внести у статутний капітал фонду не менше 1 млн. євро. Практично, в усіх країнах ЄС законодавчо закріплено вимогу публічної звітності фондів - один із інструментів, котрі стимулюють

довіру до їхньої діяльності. Єдина проблема, яку європейці намагаються вирішити останні 15 років, - це розробка спільного законодавчого документа, який би регулював діяльність благодійних інституцій країн ЄС, дозволивши безперешкодно реалізовувати міжнародні благодійні проекти. З одного боку, українське «благодійне» законодавство здається досить лояльним і демократичним. З іншого - нинішня ситуація трохи пригнічує. Упродовж 2008-2012 років експерти українського сектора доброчинності брали активну участь у розробці Закону «Про благодійництво та благодійні організації», зареєстрованого у Верховній Раді в новій редакції ще 2010 року. У липні 2012 року парламент проголосував за прийняття закону в другому читанні. Схоже, керівництво країни поки що не готове повною мірою оцінити роль, яку благодійні фонди та організації або вже виконують, або можуть виконувати в державі.

Переживаючи наслідки фінансової кризи, багато європейських держав намагаються перекласти завдання і відповідальність за вирішення окремих соціальних проблем на плечі приватних донорів-фондів. В умовах дефіциту державного бюджету стає вигідно, аби фонди взяли на себе окремі зобов'язання, впровадили нові соціальні програми, розробили й апробували моделі вирішення тієї чи іншої проблеми. В Україні такий досвід є. Наприклад, чинну систему зовнішнього незалежного оцінювання розробив, апробував і передав державі фонд «Відродження». Тепер фонд спільно з Міністерством юстиції України відкриває по всій території України юридичні консультації для незаможних громадян. Однак виконавчий директор Міжнародного благодійного фонду «Відродження» Є. Бистрицький відзначає, що поки що це не система, а, швидше, виняток із правил.

Президент Міжнародного благодійного фонду «Карітас Україна» А. Васькович вважає, що причина безсистемності - небажання держави втратити монополію в соціальній сфері, і це попри перманентний, упродовж десятка років, дефіцит держбюджету в соціальній сфері. Хоча видимість залучення благодійних фондів та організацій до вирішення соціальних проблем створюється, конкретних механізмів на рівні бюджетного кодексу та інших базових документів для практичної реалізації такої співпраці немає.

Фінансова криза вплинула на благодійний сектор як у Європі, так і в Україні. З одного боку, експерти стверджують, що, попри це, європейський сектор продовжує розвиватися. За словами голови Європейської мережі донорських асоціацій, віце-президента Асоціації благодійних фондів Іспанії Р.Галлего, в Іспанії, в середньому, щодня реєструється новий фонд, а німецький благодійний сектор поповнюється двома інституціями. Статистичні дані Асоціації фондів Франції свідчать, що за 2001-2010 роках сектор благодійних фондів зріс на 60%. З іншого боку, чимало фондів криза примусила замислитися про мету і терміни своєї діяльності.

Наприкінці 90-х років питання наявності ендаумента - фонду цільового капіталу - належало до розряду необговорюваних. Вважалося, що статутний (цільовий) капітал фонду, який вносився засновником на час його створення, а потім у міру розвитку поповнювався, необхідно інвестувати для отримання прибутків, а сама благодійна діяльність фонду має здійснюватися виключно за рахунок отриманих прибутків, забезпечуючи таким чином «довговічність» діяльності.

Сьогодні деякі фонди приймають рішення, відмовившись від ендаументу, спрямувати всі гроші на розв'язання однієї конкретної проблеми (10-15 років). Коли фінанси вичерпуються - фонд закривається. Це досить інноваційний підхід, адже обмеження в часі виводить питання ефективності вкладень на перший план.

У грудні 2012 року фонд «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення Українського форуму благодійників провели загальнонаціональне опитування з метою вивчити ставлення населення та його залучення в діяльність благодійних фондів і організацій. Лише 21%

респондентів підтримав благодійну діяльність фондів і благодійних організацій. Серед основних інструментів підтримки були:

- фінансовий внесок через благодійні скарбнички (43%);
- купівля товару, частина грошей від якої йшла на благодійність (21%);
- участь у благодійних акціях, організованих компанією-роботодавцем (16%);
- волонтерство (11%);
- банківське переведення-пожертвування (9%);
- купівля квитка на благодійний концерт (6%);
- благодійне СМС (5%);
- купівля благодійної листівки (2%).

Серед опитаних 77% відповіли, що зробили це, бажаючи допомогти іншим. Лише 6% - завдяки довірі до організації, яку підтримували. Серед найпоширеніших відповідей тих 79% респондентів, які не займалися благодійністю, були:

- «бо мене не просили це робити» (38%);
- «я не вважаю себе благодійником» (20%);
- «я не знаю про реальні потреби людей і благодійних організацій» (11%).

Отримані дані свідчать про недовіру до діяльності благодійних фондів та організацій, яка сьогодні склалася в українському суспільстві. Непрозорість, невідзвітність і закритість благодійного сектора, з одного боку, використання фондів у політичних цілях - з іншого, сформувавши негативне ставлення до них і нерозуміння цінності й значимості благодійності для розвитку українського суспільства.

Інформування студентів про пріоритетні напрямки розвитку університетів і про важливість отриманих надходжень і доходу від ендаумента для зниження вартості навчання та підтримки значущих університетських програм є важливим кроком до формування найбільших меценатів. Більш вірогідним є те, що саме ці благодійники зроблять найбільш цінні пожертви на розвиток пріоритетних університетських програм. Інша найважливіша риса системи залучення коштів полягає в залученні випускників в добровільні програми, які варіюються від мотивування старшокурсників до співпраці з організацією до переконання ними своїх однокурсників внести в кінці року пожертвування до фонду і до прийняття піклувальниками заходів з підтримки фінансового благополуччя університету. Люди, які усвідомлюють себе частиною сім'ї, колективу однодумців, більш схильні до того, щоб бути щедрими при появі у них такої можливості. Такі донори частіше роблять такі пожертвування, які не містять вузького обмеження сфери їх застосування та з яких адміністрація вузу може за своїм розсудом фінансувати пріоритетні напрями його розвитку - дані пожертви є найціннішими з усіх.

Ендаумент може інвестувати свої кошти з метою отримання доходу, однак зобов'язаний направляти весь отриманий дохід на користь тих організацій, для підтримки яких він був створений. Відмінністю ендаумента від звичайної благодійної організації є його цільовий характер діяльності (як правило, ендаумент створюється для підтримки однієї організації, наприклад, певного університету) і націлений на отримання доходу за рахунок інвестування коштів.

Проведемо аналіз фінансування ВНЗ за допомогою ендаументу на прикладі університету середнього для України розміру, у якому навчається близько 5000 студентів денної форми навчання, яких навчають 600 осіб професорсько-викладацького штату.

Загальна сума ендаументу(ФЦК) буде створена за формулою 1:

$$\text{ФЦК} = (\text{СФ} \times \text{КФ}) + (\text{СЮ} \times \text{КФ}), (1)$$

де СФ- сума грошових внесків від фізичних осіб (грн.);

СФ - сума грошових внесків від юридичних осіб, (грн.);

СЮ- кількість фізичних осіб, які надають грошові внески, (чол.);

КФ- кількість юридичних осіб, зовнішніх вкладників (благодійників), (чол.).

Для прикладу, якщо популяризувати ендаумент в університеті то можна отримати благодійні внески від 500 фізичних осіб по 1000 грн. Наприклад, це можуть бути організації, які отримують від університету випускників чи наукові послуги. Окрім цього, можна отримати зовнішню підтримку від благодійників в середньому по 10000 грн., наприклад, з 50 організації, то за формулою 1 отримаємо:

$$ФЦК=(1000 \times 500) + (10000 \times 50) = 1000000 \text{ (грн.)}$$

Отже, за допомогою благодійних внесків можна наповнити ендаумент на 1 млн. грн. за рік. Ці грошові кошти є статутним капіталом для цього фонду, адже використовуються для фінансування ВНЗ лише банківські відсотки від їх цієї суми.

Нехай керуюча компанія покладе дану сформовану суму на депозит у комерційний банк, під 13% на рік, з виплатою відсотків в кінці періоду. Тоді цільовий капітал буде розраховуватися за формулою 2:

$$МФЦК_n = МФЦК_0 (1+r/100)^n \text{ (2)}$$

де МФЦК_n- значення майбутньої суми фонду цільового капіталу з урахуванням інфляції, грн.;

МФЦК₀ - значення теперішньої суми фонду цільового капіталу, грн.;

r- відсоткова ставка, %;

n - число років.

Проведемо розрахунок майбутньої суми грошей за перший рік за формулою 2:

$$МФЦК_1 = 1000000 (1+13/100)^1 = 1130000 \text{ (грн.)}$$

За перший рік, чистий прибуток від вкладу на депозит буде складати 130000 грн., а щомісячний прибуток - 10833 грн.

$$МФЦК_2 = 1000000 (1+13/100)^2 = 1276900 \text{ (грн.)}$$

За другий рік, чистий прибуток від вкладу на депозит буде складати 276900 грн., а щомісячний прибуток - 23075 грн.

$$МФЦК_3 = 1000000 (1+13/100)^3 = 1442879 \text{ (грн.)}$$

За третій рік, чистий прибуток від вкладу на депозит буде складати 442897 грн., а щомісячний прибуток - 36908 грн.

Отже, вищий навчальний заклад у своєму розпорядженні через 3 роки зможе мати 442879 грн.

В загальному, цільовий капітал має забезпечити:

- часткову незалежність від разових пожертвувань і інших добровільних надходжень;
- фінансову стабільність за допомогою отримання гарантованого доходу;
- формування довготривалого джерела фінансування певної некомерційної діяльності.

Ендаумент покликаний забезпечити:

- часткову незалежність від разових пожертвувань та інших добровільних надходжень;
- фінансову стабільність за допомогою отримання гарантованого доходу;
- формування довготривалого джерела фінансування певної некомерційної діяльності.

Перевагою ендаумента є прозорий характер його діяльності. Оскільки кошти ендаумента можуть бути спрямовані тільки в ту організацію, для підтримки якої він створений, то його неможливо використовувати для мінімізації оподаткування (коли податки знижуються за рахунок видатків, нібито йдуть на благодійність. Це актуально для тих країн, де благодійність не оподатковується).

У процесі формування і функціонування ендаументів беруть участь ряд суб'єктів, а саме: одержувачі доходу від цільового капіталу, власники цільового капіталу, донори або жертводавці, керуючі компанії. Зупинимось на їх короткій характеристиці.

Одержувачі доходу від цільового капіталу - некомерційні організації, що працюють у сфері освіти, науки, охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту (за винятком професійного спорту), мистецтва, архівної справи, соціальної допомоги (підтримки).

Власники цільового капіталу - спеціально створені некомерційні організації, що здійснюють збір пожертвувань і розподіл доходу від цільового капіталу на користь інших отримувачів.

Донори або жертводавці - будь-які особи (як фізичні, так і юридичні), що передають грошові кошти некомерційним організаціям - власникам цільового капіталу.

Керуючі компанії - професійні ліцензовані управляючі активами, яким передаються кошти ендаументів в довірче управління. Управляти коштами можуть компанії, які мають ліцензію на здійснення діяльності з управління цінними паперами або ліцензію на здійснення діяльності з управління інвестиційними фондами, пайовими інвестиційними фондами та недержавними пенсійними фондами.

Діяльність фонду носить довгостроковий характер. Досягнення миттєвого успіху в справі будівництва ендаументів малоімовірно. Так, наприклад, найбільший у світі ендаумент Гарвардського університету з активами 30 млрд. дол. США формується за рахунок пожертвувань вже понад 350 років.

Надходження від ендаументів у бюджеті одержувача довгий час можуть бути несуттєвими, якщо тільки фонд не починає життя з величезного внеску (як, наприклад, фонд Нобеля). Після накопичення фондом певного обсягу він стає для власника джерелом стабільного, постійно зростаючого доходу на дуже довгу перспективу.

Ендаументи мають ряд переваг:

- створюють можливість для довгострокового планування і розвитку соціальної сфери (механізм адекватної загальної стабільної ситуації в країні);
- зручні для великих компаній, схильних до стратегічного планування бізнесу і вкладень в соціальну сферу;
- забезпечують гарантії для донорів в цільовому витрачанні коштів;
- забезпечують для некомерційних організацій можливість змінити підхід до реалізації соціальних проектів, вчитися заробляти кошти, а не тільки виступати в ролі споживачів;
- створюють можливість акумулювати кошти в благодійних цілях, що робить їх привабливими для середніх і дрібних компаній.

Недоліками ендаументів є такі:

- ризики фінансового характеру (малоприбуткових операцій, високий рівень інфляції, незахищеність від фінансових криз);
- складності з формуванням «тіла» цільового капіталу такого розміру, який гарантував би більш-менш істотний за обсягом прибуток, що спрямовується на благодійну діяльність;
- відсутність швидкого ефекту для благо отримувача.

Модель розрахована на довгостроковий ефект, але не може забезпечити нагальні потреби, швидко віддачу, що психологічно некомфортно для деяких жертводавців, які звикли до надання підтримки в традиційній формі адресної прямої допомоги;

- можливість використання в шахрайських цілях;
- відсутність податкового стимулювання жертводавців

Вважаємо, що ендаументи або фонди цільового капіталу мають важливе значення у розвитку соціальної сфери, адже це є підґрунтям для її довгострокового планування та розвитку. Для некомерційної організації, як мінімум, переваг дві. По-перше - стабільне фінансування. По-друге, для некомерційних організацій це є

чинником стабільності з точки зору залучення співробітників. Це і стабільність фінансування, і гарантія стабільного функціонування.

Тут йдеться не про миттєву допомогу нужденним, а саме про серйозні соціальні інвестиції. Цільовий капітал не витрачається, тому можна будувати довгострокові плани на його основі. На десять років, наприклад, а не на рік або два, як це можливо у випадку разової пожертви або благодійного внеску. Це дає можливість здійснювати довгострокові програми, даючи можливість людям, які займаються цими програмами, забезпечити для себе хоча б мінімальний прожитковий мінімум. А в довгостроковій перспективі це створює основу для створення приватного цільового фінансування, довгострокового, без небезпеки витрати грошей швидко, що потрібно жертводавцям. Модель цільового капіталу зручна для великих підприємств, які роблять вклад в соціальну сферу в рамках стратегічного планування свого бізнесу. Багато великих корпорацій фінансують масштабні програми, спрямовані на створення сприятливого соціального середовища в регіонах присутності. Фінансування таких програм є найбільш оптимальним через модель цільового капіталу.

Зрозуміло, що робити це бізнесу постійно може бути не вигідно, тому найбільш вигідно одноразово здійснювати вкладення у фонди цільового капіталу, а далі вже просто контролювати ці капіталовкладення в рамках конкретного фонду або організації соціальної сфери. Модель цільового капіталу забезпечує можливість в цілому змінити підхід до реалізації соціальних проектів - вчитися заробляти і витрачати кошти, а не просто розподіляти пожертвування благодійників. Як висловився на форумі один із меценатів: «Можуть бути прямі пожертви нужденним ... Це, що називається, дати рибу. А можуть бути соціальні інвестиції. Це, що називається, дати не рибу, а вудку, і навчити цим користуватися. Це абсолютно інша сторона, інший підхід. З точки зору донора, напевно, переваг немає. А з точки зору роботи з контрагентами, безумовно, є, тому що це абсолютно правильний європейський підхід до справи, коли дають не рибу, а вудку» [5].

Надзвичайно актуальним вважаємо висловлювання Л.Прус про те, що «...цільовий капітал повинен з часом звільнити автономні установи від бюджетної залежності та дозволити їм повноцінно існувати за рахунок доходів від інвестицій...». Вважаємо, що саме таким є шлях виходу соціальної сфери із кризи постійного недофінансування, нестачі коштів. З часом, це може призвести також до суттєвого зниження навантаження на державний бюджет.

Зрозуміло, що для цього недостатньо лише вивчити практику застосування фондів цільового капіталу, наприклад, в Росії та скопіювати в себе. Нам необхідно прийняти відповідне законодавство та внески поправки до існуючого. Внести поправки до Податкового кодексу та звільнити від сплати податку на додану вартість та податку на прибуток управляючі компанії та прибутки отримані від капіталовкладень за рахунок коштів фондів цільового капіталу, запровадити прозорі механізми контролю за використанням коштів. Стимулювати меценатів, компанії, студентів, батьків до жертвувань з метою створення фондів цільового капіталу також є завданням першої важливості.

Висновки з проведеного дослідження. Шлях видається дещо складним та, можливо, нелегким, адже з часів радянського союзу всі звикли, що соціальна сфера повністю знаходиться на утриманні держави, є неприбутковою, тому інвестори абсолютно не зацікавлені у вкладенні в неї своїх коштів. Але є впевненість в тому, що в разі прозорості, неупередженості, громадському контролю за здійсненням діяльності ендаументів, нарешті, дотриманні владою обіцянок щодо підтримки меценатів та жертводавців, ми нарешті вийдемо зі складної фінансової ситуації у соціальній сфері та перейдемо на якісно новий рівень її розвитку.

Список використаних джерел

1. Громадські організації в Україні: Стат. бюлетень/ Державний комітет статистики України - К.: Держкомстат, 2013. - 152 с. С. 37.
2. Мировой рейтинг благотворительности 2012. Глобальные тенденции благотворительности - [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.cafrussia.ru/files/blocks/index.pdf>.
3. Мокін Б. Ендаумент-фонд як альтернативне джерело підвищення фінансової стійкості вищого навчального закладу - [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.archive.nbuv.gov.ua/portal/.../131-135.pdf>
4. Національний план дій на 2012 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» Указ Президента України від 12 березня 2012 року № 187/2012 - [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/187/2012#n21>
5. Отношение жертвователей к модели селевого капиталa некоммерческих организаций. Аналитический отчет по результатам социологического исследования. - АНО «Социологическая мастерская Задорина» (Циркон) - [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.zircon.ru>
6. Официальный сайт компании «Консультант Плюс» - [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_149890/
7. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. - К.: НІСД, 2012. - 256 с.
8. Прус Л. Застосування ендаумент-фондів у формуванні фінансового потенціалу некомерційних організацій - [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Tiru/2009_27/73.pdf
9. Яковенко Д. В вузах проклюнулся капитал/ Д.Яковенко // Эксперт. - №45 (827). - 12 ноября 2012 года - [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://expert.ru/expert/2012/45/v-vuzah-proklyunulsya-kapital/>

References

1. Gromads'ki organizacii v Ukraini: Stat. bjuleten' [Governmental organizations in Ukraine: Statistical Bulletin]. K.: Derzhkomstat, 2013. 152 p.
2. Mirovoj rejting blagotvoritel'nosti 2012. Global'nyetendenciiblagotvoritel'nosti [World Giving Index 2012. Global trends charity]. <http://www.cafrussia.ru/files/blocks/index.pdf>.
3. Mokin B. Endaument-fond jakal'ternativnedzherelopidvishhennjafinansovoistijkostivishhogonavchal'nogozakladu [The endowment fund as an alternative source of increasing financial sustainability of higher education institution]. <http://www.archive.nbuv.gov.ua/portal/.../131-135.pdf>
4. Nacional'nij plan dijna 2012 rikshodovprovadzhenija Programiekonomichnihreformna 2010-2014 roki «Zamozhnesuspil'stvo, konkurentospromozhnaekonomika, effektivnaderzhava» Ukaz Prezidenta Ukrainivid 12 bereznja 2012 roku № 187/2012 [National Action Plan for 2012 to implement the program of economic reforms for 2010-2014 "Prosperous Society, Competitive Economy, Effective State": Decree of the President of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/187/2012#n21>
5. Otnosheniezhertvovatelej k modeliselevogokapitalanekommercheskihorganizacij. Analiticheskijotchetporezultatamsociologicheskogoissledovanija [The ratio of contributors to the model debris capital nonprofits. Analytical report on the results of sociological research]. <http://www.zircon.ru>
6. Oficial'nyjsajt kompanii "Konsul'tantPljus" [Consultant Plus: Official site of]. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_149890/

7. ProvnutrishnetazovnishnestanovishheUkraini v 2012 roci: ShhorichnePoslannjaPrezidentaUkrainidoVerhovnoiRadiUkraini [OntheinternalandexternalsituationofUkrainein 2012: AnnualMessageofthePresidentofUkrainetotheVerkhovnaRadaofUkraine]. K.: NISD, 2012. 256 p.
8. Prus L. Zastosuvannjaendaument-fondiv u formuvannifinansovogopotencialunekomercijnihorganizacij [Theuseofendowmentfundsins shapingfinancialcapacityofnonprofitorganizations]. http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Tiru/2009_27/73.pdf
9. Jakovenko D. V vuzahprokljunulsjakapital[In universities appeared capital]. Jekspert [Expert]. No. 45(827) (2012).<http://expert.ru/expert/2012/45/v-vuzah-proklyunul'sya-kapital/>

ДАНИ ПРО АВТОРА

Козарезенко Людмила Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємства та економічної теорії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, 08400, Україна

ДАНИЕ ОБ АВТОРЕ

Козарезенко Людмила Владимировна, кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономики предприятия и экономической теории ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий ГПУ имени Григория Сковороды» ул. Сухомлинского, 30, г. Переяслав-Хмельницкий, 08400, Украина

DATA ABOUT THE AUTHOR

KozarezenkoLjudmilaVladimirovna, PhD, associate professor, assistant professor of business economics and economic theory department SHEE "Pereyaslav-Khmelnitsky SPU named Gregory Skovorody" Str. Sukhomlinsky 30, Pereyaslav-Khmelnitsky, 08400, Ukraine